

**Қарақалпақстандағы Қоңырат қазақтарының сөйлесиміне қоңсылас тиллердің  
тәсири**  
**Ажинияз атындағы НМПИ оқытушысы Ы. Қуттымуратова**

Ауызекі сөйлеу тилинің мүмкіншилигі кең оғада бай. Әдебий тил өзинің дерегин ауызекі сөйлеу тилинен алады. Сөйлеу тилинде сөзлер мүмкіншилигінше еркін қолланылады, шекленбеген характерде болады. Ал диалектик сөзлер бул әдебий тилден парықлы өзгешеликлерге ийе болған белгили бир аймақта жасайтуғын халықтың тилинде шекленип қолланылатуғын сөйлеу тили, жергиликли тил варианты. Диалектик сөзлер ауызекі сөйлеу тилинің бирлиги. Сонлықтан да, бунда диалектке тән тилдің барлық бирликлери әдебий тилден үлкен өзгешеликлерге ийе.

Қарақалпақстан Республикасының Қоңырат районындағы қазақлардың тили өткен әсирдің 60-жылларынан баслап профессор Ә.Қурышжанов, Н.Жүнисов тәрәпинен үйренилсе, бул аймақтағы өзбеклердің тил өзгешеликлери профессор Ю.Ибрагимов тәрәпинен, ал қарақалпақ лардың тилинің өзгешеликлери тилши илимпаз Д.Сайтов тәрәпинен үйренилди. Қарақалпақстанның кубла районларындағы (Төрткүл, Беруний, елликкала, Әмиўдәрәя) қазақлардың тилин Б.Бекетов арнаулы изертлесе, бул жердеги қарақалпақлардың тил өзгешеликлери Б.Қурбанбаева тәрәпинен илимий көз-қарастан изертленди. Соңғы дәуирде изертлеу объектине айналған қоңырат районындағы қазақлардың ауызекі сөйлеу тилин, әсиресе олардың тилиндеги сөзлердің лексикалық – семантикалық жақтан өзгешеликлерин қоңсылас өзбек хәм қарақалпақ тиллери менен салыстырмалы рәуиште изертлеу әлбетте әхмийетли.

Тарихий дереклерге нәзер тасласақ Қоңырат районында жасайтуғын қазақлардың туысқан тиллес халықлар есапланған өзбек, түркмен, қарақалпақлар менен көп дәуирлерде берлибирге жасап киятырғанын көремиз. Соның нәтийжесинде бул жердеги қазақлардың тили тиллик, этнографиялық өзгешеликлерге ийе. Бул аймақтағы қазақлардың тилинде әсиресе, қарақалпақлардың тилинің тәсири жүдә күшли сезиледи. Себеби, олар басқа миллет ўәкиллерине қарағанда көбирек қарақалпақлар менен аралас жасайды. Аймақтағы қазақлардың тилине басқа тиллердің тәсиринің еки жағдайын көрсетиўге болады. Бириншиден, жергиликли қазақлардың өзбек, түркмен хәм қарақалпақлар менен қоңсылас отырыўы нәтийжесинде болса, екиншиден бул сөйлесимге басқа тиллердеги сөзлердің тиккелей емес, ал қазақ тилинің басқа диалектлери хәм сөйлесимлери арқалы өтиўи болып есапланады. Хәр қандай тилге басқа тиллердің сөзлеринің өтиўи нызамлы қубылыс. Бул нызамлылықты изертленген сөйлесимнің лексикасында да көремиз. Сөйлесимдеги көп сөзлер түркий тиллердеги сөзлер менен мәнилес. Деген менен, бул сөзлердің барлығын басқа тиллерден ауысқан сөзлер деп қараўға болмайды. Изертленген аймақтағы қазақлардың тилиндеги гейпара сөзлер шығыс жағынан араб, парсы, шығыс халықларының тилинен, сондай – ақ түркий тиллерден ауысқан болса, гейпаралары туысқан өзбек түркмен хәм қарақалпақ тиллеринен соның менен бирге, орыс тилинен соның менен бирге, орыс тилинен кирген сөзлер де ушырасады.

1. Қоңырат қазақтарының сөйлесиміне өзбек тилинен кирген сөзлер. Қоңырат районында жасайтуғын қазақлар өзбеклер менен аралас жасайды. Сонлықтан да, олардың тилинде өзбек тилинің тәсири күшли сезиледи. Олардың лексикасында өзбек тилинің сөзлери, үрп-әдет, дәстүрлерине байланысly қолланылатуғын сөзлер көп ушырасады. Себеби, бул жердеги отырықшы халықтың басым көпшилиги өзбеклер. Мәселен, еләк, келили жүзим, тәннек //тәрнек, гутт хәм т.б. Сөйлесимде қолланылатуғын «еләк» сөзи қарақалпақ ауызекі сөйлеу тилинде хәм оның арқа диалектинде «елеўиш», гейпара жерлерде «елгезер»- «елеўиш» деп те қолланылады. Бул ун елеїтуғын ыдыстың атамасы. «Келили жүзим» бул сөйлесимге өзбек тилинен ауысып, бул сөз өзбек тилинің диалектилеринде «қәлийли жузум» түринде айтылады. Жүзимнің сортына, түрине байланысты қолланылатуғын сөз. «Тәннек» сөзи қарақалпақ тилинің ауызекі сөйлеу

тилиндегі «Тәрнек» деп айтылып, бұл сөз қауынның бір түріне байланысly қолланылады. Сөйлесімдегі «гушт» сөзі қарақалпақ тилинде «гөш», қазақ тилинде «ет» делинеди.

2.Сөйлесімге түркмен тилинен кирген сөздер. Изертленген аймақтағы қазақлар түркменлер мекен де аралас жасайды. Сөйлесімде түркмен тилинен аўысқан төмендегидей сөзлер ушырасады. Мәселен, кум, жылама, күре, туқай хәм т.б. Сөйлесімдегі түркмен тилинен аўысқан «кум» сөзі гүзе сөзиниң мәнисинде қолланылады. «Жылама» сөзі қурылыс ислеринде қолланылатуғын кәсипке байланысly сөз. Яғный жай сыбайтуғын темир қалақ. Қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилинде «гилмала» деп аталады. «Күре» ешектиң баласы, ал «туқай» сөзі «туяқ» сөзиниң мәнисинде жумысалады.

3.Сөйлесімге қарақалпақ тилинен кирген сөзлер. Аймақтағы халықтың басым көпшилиги қарақалпақлар. Сөйлесімге қарақалпақ тилинен де сөзлер аўысқан. Мәселен, әтишкир, жәнгил хәм т.б. Қарақалпақ аўызекисөйлеў тилинде «әтошкир», «жәнгил» сөзлери қолланылады. «Әтәшкир» бул печьке от жаққанда жанып турған отынды, қозды түр-тиў ушын қолланылатуғын курал, әсбап. «Жәнгил» бул қарақалпақ тилиндегі «жәнгил» сөзиниң варианты. «Шәнгил ҳабақ» деп те айтылады. Суў қуятуғын ыдыс, қабақ. Ал сөйлесімде бул сөз «жәнгил» түринде фонетикалық өзгермеке ушырап қолланылған.

Ғақықатында да, диалектик сөзлер белгили бир аймақта шекленип қолланылып, олар сеслик айырмашылықларға, өзине тән грамматикалық формаларға ийе болады. Олар белгили бир аймақта жалсап атырған адамларға, халыққа көп ўақытлардан бери хызмет етип киятырғанлықтан, жергиликли халықтың, қатнас куралы ретинде пайдаланылады.

#### Әдебиятлар

1. Абдуллаев Ф. Хорезм шевалари Тошкент, 1961.
2. Бекетов Б. Қарақалпақстан қазақтарының тiлi. Алматы, 1990.
3. Диалектологиялық сөздік. Алматы, 2007.
4. Жүнісов Н. Халық тiнiң жергiлiктi ерекшелiктерi. Алматы, 1981.
5. Нұрмағамбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тiлi. Алматы, 1974.

#### Резюме

В статье автор рассматривает языковые особенности казахов, проживающих в Кунградском районе Республики Каракалпакстан. В ней на основе собранных материалов анализированы некоторые лексические особенности казахов данного региона, в сравнительном аспекте с другими тюркскими языками (каракалпакский, узбекский и туркменский). При этом акцентирует свое внимание на их лингвистическое взаимодействие.